

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА

на дисертацію **Лазаренко Валерії Олексіївни**

«Переконструювання просторової ідентичності внутрішньо переміщених

осіб засобами ментального картографування»,

представлену на здобуття наукового ступеня доктора філософії

з галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки

зі спеціальності 053 Психологія

Важливість та актуальність обраної дисертанткою проблеми наукового дослідження обґрунтовується тим, що воєнний конфлікт на Сході України ще триває, тому зміна соціального контексту існування суспільства вимагає постійної уваги до трансформаційних процесів, зокрема, до необхідності адаптування у соціумі внутрішньо переміщених осіб. Дисертантка підкреслює, що ситуація збройного конфлікту актуалізувала проблему самовизначення мешканців нашої країни на особистісному та державному рівнях. Слід особливо підкреслити загострення проблеми соціальної ідентифікації українців, пов'язаної із великою кількістю вимушено переселених осіб до різних регіонів України.

Проблема означення соціально-психологічних засад конструювання та трансформації соціальної ідентичності внутрішньо переміщених осіб має величезну соціальну значущість для продуктивної інтеграції таких осіб у регіонах переселення та, водночас, для підтримки соціальної та психологічної безпеки соціуму, тому вважаємо, що актуальність теми дисертації виразно обґрунтовано у роботі. Як стратегічну мету дослідження, авторкою визначено з'ясування психологічного змісту наявних просторових ідентичностей внутрішньо переміщених осіб та особливості їхнього переконструювання за допомогою методу ментального картографування.

Проведене дослідження пов'язано з проблематикою науково-дослідної роботи лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і

наслідків воєнного конфлікту» (2016–2018 рр.) (№ державної реєстрації 0116U003300).

В.О. Лазаренко зробила свій внесок у розв'язання наукової проблеми конструювання просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб, а саме, розкрито сутність наративів місця і простору внутрішньо переміщених осіб за допомогою методу ментального картографування; описано основні положення та особливості застосування цього методу; визначено психологічний зміст наявних просторових ідентичностей ВПО та особливості їхнього переконструювання; визначено, що наративне переосмислення досвіду та ідентичності спрямовується на зміну стратегії адаптації особи. Це надає можливість охарактеризувати дисертацію В. О. Лазаренко як таку, що містить наукову новизну.

У першому розділі дисертації представлено теоретичні засади вивчення проблеми просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб та її переконструювання за допомогою наративних засобів.

Визначаючи предметно-поняттєвий простір дослідження, дисертантка спирається на численні дослідження у соціології, історії, психології, слід позитивно відзначити значну кількість проаналізованих дисертанткою сучасних зарубіжних джерел із зазначеної проблеми; всі окремі факти набули у тексті належного трактування, ретельно вписані у загальний контекст головної ідеї роботи.

Розглянуто проблему переселення осіб з території Донбасу з соціально-психологічного ракурсу, підкреслюючи актуалізацію питань: соціальної ідентифікації, інакшості, сімейних стосунків, адаптації на новому місці, ставлення місцевих мешканців до переселенців, комунікативних складнощів, встановлення контактів з іншими особами тощо.

Заслуговує на увагу детальний аналіз поняття «внутрішньо переміщена особа» з погляду психосемантики, вказуючи на пасивність, побоювання щодо втрати контролю, не-суб'єктність стану переселення, що з погляду авторки, ускладнює процес адаптації ВПО.

Визначено соціально-психологічні особливості внутрішнього переміщення в контексті збройного конфлікту в Україні; детально розглянуто питання просторової ідентичності як складової соціальної ідентичності ВПО, автор підкреслює, що проблема ідентичності ВПО тісно пов'язана з їх травматизацією та переосмисленням ідентичностей внаслідок переселення та збройного конфлікту.

На основі аналізу багатьох вітчизняних та зарубіжних досліджень авторка переконливо демонструє різнобічність всіх аспектів вивчення проблеми взаємодії людини і простору, зокрема, присвоєння простору, формування відчуття приналежності до простору, формування просторових наративів як способу набуття людиною своєї ідентичності, як специфічною копінг-стратегією переселенців, що сприяє перетворенню незнайомого простору на знайомий.

Другий розділ містить у собі викладення методично-організаційних засад дослідження просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб та результати проведеного дисертанткою емпіричного дослідження. В. О. Лазаренко представлено модель дослідження, описано методичний інструментарій, обґрунтовано вибірку досліджуваних та доцільність використання наративних методів для вирішення поставлених дослідницьких завдань.

Детально представлено доцільність використання методів наративного інтерв'ю і ментального картографування для вирішення поставлених дослідницьких завдань. Крім того, для розуміння процесу реконструювання ідентичностей ВПО внаслідок зміни місця проживання було застосовано стандартизовані методи дослідження. Таке поєднання дослідницьких методів, з погляду дисертантки, дозволило більш повно зрозуміти імпліцитний смисл переселення.

Ретельно представлено вибірку дослідження з достатньою аргументацією щодо її складу, підкреслюючи якісний характер дослідження, дисертантка вказує, що до вибірки залучались лише ті особи, що безпосередньо володіють досвідом вимушеного переселення в Україні.

Представлені в дисертації загальна організація, шляхи та методи

дослідження виявляються адекватними завданням, які поставлені дисертанткою.

На основі кластерного аналізу В. О. Лазаренко виділено чотири групи досліджуваних залежно від їх просторових ідентичностей: позитивно адаптовані раціональні, позитивно адаптовані соціальні, безмісцеві, соціально травмовані, та детально описано їх особливості з погляду копінг-стратегій, часових орієнтацій та статусів ідентичностей.

У третьому розділі представлено методологічні засади використання ментального картографування як засобу соціально-психологічного дослідження просторових ідентичностей. Авторка детально описує теоретичні засади методу ментального картографування, зокрема, історію виникнення методу, адаптацію методу в психології для дослідження просторової поведінки, у тому числі для дослідження особливостей вивчення соціальних ідентичностей, міграції та конфліктів.

Представлено особливості процедури дослідження при застосуванні методу ментального картографування для вивчення просторових ідентичностей внутрішньо переміщених осіб. Цікавою є думка авторки, що творення переселенцями ментальної карти простору, в якому вони жили до переселення, та того міського простору, в якому вони опинились, виступало водночас точкою входу в процес інтерв'ювання, способом структурування наративного інтерв'ю, та власне специфічним методом дослідження.

Співвіднесення ментальних карт рідного міста та Києва надало можливість визначити ключові аспекти наративів місця проживання ВПО та зробити їх попередній аналіз, що показує, як творення ментальних карт та просторових наративів може посприяти переосмисленню травматичного досвіду переселенців.

Дисертантка визначає та обґрунтовує основні показники, за якими можна оцінити ту карту, яку створює досліджуваний, а саме, комплексність, раціональний і послідовний підхід, масштаб, категорія вибору проекції, деформація відстаней, використання кольору, перший та останній компонент карти. Завдяки детальному аналізу створених респондентами карт було

продемонстровано особливості застосування цього дослідницького методу у соціальній психології загалом, та для дослідження просторових ідентичностей особи зокрема.

У четвертому розділі представлено прикладний аспект досліджуваної теми – можливості переконструювання просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб за допомогою картографічної візуалізації наративів місця і простору. Спираючись на результати емпіричного дослідження, дисертанткою показано, що ментальне картографування та наративізація сприяють усвідомленню, структуруванню та переконструюванню власних просторових ідентичностей.

З'ясовано особливості наративів місця проживання ВПО у контексті простору і часу. Цікавим є застосування категорії хронотопу – єдності простору і часу в когнітивних уявленнях та категорії «наративна тяглість» як маркеру переживання просторової травми переселення, під якою авторка розуміє цілісність та інтегрованість переживання і представлення особою власної життєвої історії.

Визначено психологічні особливості привласнення простору внутрішньо переміщеними особами, співвідношення локальної, переселенської та української ідентичності, на підставі чого В. О. Лазаренко робить висновок, що ментальні карти респондентів репрезентують простір, який може більше не існувати у матеріальному вимірі, проте все ще існує в індивідуальній та колективній пам'яті переселенців. Отже, ментальне картографування є достатньо валідним методом отримання комплексного уявлення про проживання простору.

Крім того, підкреслюючи практичну значущість проведеного дисертанткою дослідження, можна стверджувати, що метод ментального картографування є достатньо надійним способом виявлення, конструювання і переконструювання просторових ідентичностей осіб, що травмовані вимушеним переселенням, і тому може виступати діагностичним та терапевтичним інструментом у роботі практичних психологів.

Окремо варто відзначити, що, отримані авторкою основні кластери респондентів за просторовою ідентичністю, співвіднесено з інтегративними психологічними стратегіями адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту: консервативно-рутинними та проактивно-трансформаційними, що дозволило дисертантці вважати ментальне картографування засобом осмислення, переосмислення та переконструювання ідентичностей.

Проведений аналіз є всебічним, різновекторним, що надає можливість, як позитивний момент дисертації, відмітити повноту і внутрішню несуперечливість проведеного дослідження, здатність дисертантки знайти місце для кожного наукового факту у загальному просторі авторської наукової концепції.

Можна зробити висновок, що отримані в роботі результати характеризуються новизною й мають теоретичну та науково-практичну цінність, можуть бути використані для подальшої розробки цієї проблематики.

Висновки, зроблені в дисертації, співвідносяться з поставленими завданнями, змістовно на якісному рівні узагальнення відтворюють отримані результати як теоретичного, так і емпіричного дослідження. Додатки коректно доповнюють зміст дисертаційної роботи. Основні положення і результати дисертації викладено у 13 публікаціях авторки, в тому числі двох – у журналах, що входять до першого квартилю видань із галузі знань у наукометричній базі Scopus, що свідчить про серйозну і кропітку працю В. О. Лазаренко над досліджуваною проблемою.

Разом із тим, є низка зауважень та пропозицій до роботи, які не применшують внеску дослідниці, і не впливають на кінцевий висновок.

1. Хоча введення окремого розділу, цілком присвяченого особливостям застосування методу ментального картографування у соціальній психології є обґрунтованим з точки зору логіки самої роботи та вирішення поставлених завдань дослідження, такий підхід дещо порушує цілісність викладу матеріалу.

2. Емпіричну модель дослідження просторової ідентичності, яку розробила авторка (п. 2.1.3), бажано для наочності представити графічно у вигляді схеми,

позначити її блоки, компоненти, взаємозв'язки, місце у більш узагальненій системі категорій тощо.

3. У другому розділі дисертаційної роботи зазначається, що вибірку дослідження склали представники вікової групи молоді віком від 21 до 36 років. І хоча такий віковий розподіл респондентів обґрунтовується тим, що, всупереч офіційній статистиці, саме люди молодого віку складають ядро спільноти переселенців, видається важливим також залучити у дослідження представників старшої вікової групи. На нашу думку, їх урахування змістовно поглибило б розроблену здобувачем кластерну структуру та виявлені патерни трансформації просторової ідентичності ВПО.

4. Заслуговує на схвалення значна кількість застосованих зарубіжних джерел для аналізу ключових категорій «ідентичності», «нарративу», «міграції», що зумовлюється інноваційністю як теми, так і підходу до її вирішення. Крім того, це надає можливість ознайомити наукову аудиторію з сучасними зарубіжними дослідженнями, проте, й у вітчизняній науці достатньо уваги приділяється дослідженню цих проблем, зокрема, в яскраво актуалізованому контексті вимушеної міграції в сучасній Україні. Чим пояснює дисертантка, що для аналізування сучасних українських проблем теоретичним і методичним підґрунтям є переважно праці зарубіжних авторів (навіть, при описанні посттравматичного стресу, інтерв'ю та нарративного інтерв'ю як методу, тощо).

Наведені зауваження не ставлять під сумнів вагомість основних результатів дисертаційного дослідження і, отже, не можуть вплинути на його обґрунтовану вище загальну позитивну оцінку.

Таким чином, ознайомлення зі змістом дисертаційної роботи та основними науковими працями дисертантки засвідчує актуальність обраної теми дисертації, а коло вирішуваних завдань є таким, що сприяють розкриттю теми та досягненню мети дослідження. Матеріали дисертації пройшли апробацію на численних конференціях, колоквиумах в Україні та за кордоном. Теоретичні положення і висновки, представлені в дисертації, характеризуються беззаперечною науковою новизною, сформульовані логічно, чітко та повністю

відображають її науковий внесок у розв'язання проблеми переконструювання просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб.

Дисертаційна робота В. О. Лазаренко є результатом самостійних досліджень здобувача і не містить ознак порушення норм академічної доброчесності.

Загалом, враховуючи актуальність обраної теми дослідження, його структуру, зміст, наукову новизну одержаних результатів, а також їх практичне значення для науки і практики, дисертаційну роботу «Переконструювання просторової ідентичності внутрішньо переміщених осіб засобами ментального картографування» слід вважати самостійним завершеним науковим дослідженням, яке виконане на належному науково-теоретичному і методичному рівні, має комплексний та логічний характер, містить положення, що характеризуються науковою новизною та заслуговують на практичну реалізацію, і яке відповідає всім вимогам рівня наукової кваліфікації здобувача, що зазначено у «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії» (Постанова КМУ «Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії» від 06 березня 2019 р. №167), а її авторка, Лазаренко Валерія Олексіївна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 Психологія.

Офіційний опонент:

Доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри
загальної та соціальної психології
Херсонського державного університету

Блинова О. Є.

